

Η ΗΘΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ: Η ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΔΙΑΦΑΝΕΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ, ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Αναστασία Δημητρακοπούλου

Δρ. Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ

anadimitrakopoulou@gmail.com

Περίληψη: Στην ανά χείρας μελέτη θα αναφερθούμε στα οικονομικά μέτρα, τα οποία προάγει ο Αριστοτέλης και θεωρεί ότι η εφαρμογή τους δύναται να διασφαλίσει την διαφάνεια στην πολιτική. Οι προτάσεις του εμφανίζουν διαχρονική ισχύ, καθώς αποτελούν την βάση της οικονομικής αναπτύξεως ενός κράτους και της επιτεύξεως της γενικής ευημερίας. Τέτοιου είδους μέτρα είναι η αποφυγή της διασπάθισης του δημοσίου χρήματος από τους κυβερνώντες, ο έλεγχος των οικονομικών της πόλεως, η φροντίδα των ενδεών πολιτών, η συμμετοχή όλων των πολιτών στα κοινά και συγχρόνως η λήψη ευνοϊκών για τους πλούσιους, ούτως ώστε να αποφεύγονται οι αντιδράσεις. Επιπλέον, η χρησιμοποίηση των πλεονασμάτων για την οικονομική ανάπτυξη και την μείωση της ανεργίας και η ύπαρξη της δημόσιας περιουσίας.

Λέξεις κλειδιά: Οικονομία, πόλη, ηγέτης, πολίτης, δημόσια περιουσία.

THE ETHICAL APPROACH TO ECONOMY: THE TRANSPARENCY OF POLICIES, ACCORDING TO ARISTOTLE

Abstract: In this paper we will refer to the economic measures that Aristotle promotes and believe that their implementation can ensure transparency in politics. His proposals have long-lasting validity as they form the basis of the economic development of a state and the achievement of general prosperity. Such measures are to prevent the rupture of public money, to control the city's finances, to care for the needy citizens, to involve all citizens in the public, utilization of surpluses for economic development, the decrease of unemployment and at the same time to take advantage of the wealth of the public so as to avoid the reactions.

Keywords: economy, polis, citizen, leader

Στην παρούσα εργασία θα αναφερθούμε στις προτάσεις του Αριστοτέλους, που αφορούν την διαφάνεια και την λογοδοσία των πολιτικών προσώπων. Η ενασχόληση με το συγκεκριμένο ζήτημα είναι επιτακτική, διότι η οικονομική, η πολιτική και συνακόλουθα η πνευματική ανάπτυξη των πόλεων θέτει στο επίκεντρο θέματα, που αφορούν την ιεράρχηση των

αναγκών, την επιλογή των κατάλληλων μέσων για την ικανοποίησή τους και τους κανόνες που θα αποτελέσουν την ρυθμιστική παράμετρο στην διαχείριση των οικονομικών πόρων¹. Ο Αριστοτέλης εν αντιθέσει προς τον Πλάτωνα, δεν αποβλέπει στην δημιουργία ενός δικαιότερου κόσμου επιβάλλοντας ένα σύστημα, το οποίο εδράζεται επί συγκεκριμένων ηθικών και πολιτικών κανόνων. Ο ηθικός στοχασμός του είναι ευρύτερος και λαμβάνει υπόψη όλες τις πτυχές, τις ισορροπίες και τους συμβιβασμούς, που διαμορφώνονται σταδιακά εντός του κοινωνικού πλαισίου και αφορούν το ζήτημα των αξιών (Vegetti, 2003¹⁰, σ. 248). Υπό αυτήν την έννοια, η αναμόρφωση του κοινωνικού και του πολιτικού γίνεσθαι άπτεται της ιδιότητας του φιλοσόφου και οι δημοσιονομικές προϋποθέσεις αποτελούν αναπόσπαστο μέρος αυτής της εργασίας. Ο άνθρωπος αντιμετωπίζεται στα αποσπάσματα των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων ως η κορωνίδα της δημιουργίας και όχι ως ένας αριθμός, όπως πράττουν οι πολιτικοί και οι οικονομολόγοι. Η πολιτική θεώρηση του ανθρώπου είναι φιλοσοφική θεώρηση, καθώς οι άνθρωποι διαθέτουν την ελευθερία της βουλήσεως και τότε οι πράξεις του αξιολογούνται. Όταν είναι ετεροκαθοριζόμενες δεν αξιολογούνται. Ο φιλόσοφος θέτει παραμέτρους με τις οποίες οι οικονομολόγοι και συχνά οι πολιτικοί δεν ασχολούνται. Για παράδειγμα, στον *Οίκονομικό*, ο Αριστοτέλης αναφέρεται στον προϋπολογισμό των πόλεων και θέτει ως βασική αρχή οι δαπάνες να μην υπερβαίνουν τα έσοδα².

Η διαφάνεια και η λογοδοσία των πολιτικών αποτελεί ένα διαχρονικό πρόβλημα, το οποίο ταλανίζει τις σύγχρονες κυβερνήσεις και τον πολιτικό κόσμο, καθώς δυσχεραίνει την οικονομική πρόοδο της χώρας. Η ύπαρξη ενός σταθερού θεσμικού πλαισίου εμπνέει εμπιστοσύνη στους ανθρώπους, που επιθυμούν να αξιοποιήσουν τα χρήματά τους δίχως να εμπλακούν σε καταστάσεις δωροδοκιών, αναβολών και αργοποριών στην υλοποίηση των επιχειρηματικών σχεδίων τους. Αυτή η αναφορά αναδεικνύει ένα σημαντικό πρόβλημα, το οποίο χρήζει άμεσης αντιμετώπισης και είναι η κατάχρηση του δημοσίου χρήματος από τους κυβερνώντες. Η ορθή διαχείριση των οικονομικών του κράτους αποτελεί την προϋπόθεση της κοινωνικής ευρυθμίας και το γνώρισμα του υγιούς πολιτεύματος (Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, E 6, 1308 b 36-37). Οι πολίτες επιβάλλεται να ενημερώνονται για τα οικονομικά του κράτους, ούτως ώστε να μην υπάρχουν υπόνοιες για υπεξαίρέσεις εκ μέρους των πολιτικών, ενώ οι πολιτικοί θα εξετάζονται από μία επιτροπή αναφορικά με την διαχείριση των οικονομικών κατά την διάρκεια της θητείας τους. Η διαδικασία παραδόσεως των δημόσιων χρημάτων είναι αναγκαίο να πραγματοποιείται υπό την παρουσία των εκπροσώπων των κοινωνικών τάξεων, ώστε να είναι διαφανής και να μην δίδονται εναύσματα στους πολίτες για παρατυπίες (Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, E 6, 1309 a 9-12).

¹ Γεμτός, 2013, σ. 182. Ο Π. Γεμτός αναφέρει ότι «ένα σημαντικό μέρος των κοινωνικών θεσμών δεν είναι προϊόν ανθρώπινων σχεδιασμών, αλλά αθέλητο αποτέλεσμα σκόπιμης ανθρώπινης δράσης (αυτοφύεις κοινωνικοί θεσμοί).

² Αριστοτέλους, *Οίκονομικός*, 1346 a 16. Vidal- Naquet, 1999, σ. 93: οι *Πόροι* του Ξενοφώντος και ο *Οίκονομικός* του Αριστοτέλη αποτελούν την μαρτυρία της συνειδητοποίησης των Ελλήνων διανοουμένων του 4^{ου} αι. για την σπουδαιότητα των οικονομικών φαινομένων.

Σημαντική διάσταση στην πολιτική διακυβέρνηση κατέχει η στάση του ηγέτου προς τον λαό. Αρκετοί εκ των κυβερνώντων εκμεταλλευόμενοι την εξουσία που διαθέτουν, φορολογούν ανηλεώς τον λαό, διότι κατασπαταλούν τα δημόσια χρήματα στις προσωπικές τους διασκεδάσεις και σε περιττά πράγματα. Ο λαός, βεβαίως, δεν παραμένει απαθής, παρακολουθώντας την καταδράση των δημόσιων εσόδων σε δραστηριότητες, οι οποίες δεν βελτιώνουν το επίπεδο της καθημερινής διαβίωσης, αλλά συνειδητοποιεί ότι ο ηγέτης του δεν είναι σώφρων και αντιδρά, καθιστώντας του σαφές ότι οι επιβαλλόμενοι φόροι πρέπει να χρησιμοποιούνται για δημοσιονομικούς λόγους (Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ε 8, 1314 b 1-4, b 14-18). Και ο Πλάτων αναφέρεται στις οικονομικές ατασθαλίες εις βάρος του δημοσίου προβλέποντας αυστηρές ποινές για τους παραβάτες –άρχοντες και αρχόμενους- ακόμη και αν πρόκειται για μικρής εκτάσεως αδίκημα, διότι, εάν παραβλεφθεί, το πρόβλημα θα γιγαντωθεί και θα κυριεύσει την πολιτεία. Η κλοπή του δημοσίου χρήματος θεωρείται αδιαντροπιά και αποτελεί πράξη ανελεύθερου ανθρώπου, διότι ο πολίτης δεν διαθέτει συνείδηση και στρέφεται εναντίον των συμπολιτών του σκεπτόμενος μόνο το προσωπικό όφελος, ενώ αδιαφορεί για το κοινό καλό. Η ηθική αξία της πράξεως για την πολιτεία δεν προσμετρείται με ποσοτικά κριτήρια αλλά με ποιοτικά. Επιπροσθέτως, ο κατ' εξακολούθησιν κλέπτης θεωρείται αθεράπευτος και τιμωρείται με θάνατο. Ο νόμος προβλέπει διαβαθμίσεις ως προς την τιμωρία των αρπάγων του δημοσίου χρήματος: εάν ο κλέπτης είναι δούλος ή κάποιος ξένος θα αποδώσει το ποσό, το οποίο έκλεψε, ενώ η ποινή για τον πολίτη, ο οποίος θα διαπράξει το αντίστοιχο αδίκημα είναι ο θάνατος, διότι, εφ' όσον έχει ανατραφεί με την παιδεία της πολιτείας και ωστόσο κλέβει, η περίπτωση του χαρακτηρίζεται ως ανίατη³.

Ο Αριστοτέλης παρατηρεί ότι ο πολιτικός οφείλει να συμπεριφέρεται ορθώς σε περιόδους οικονομικής δυσπραγίας αλλά και ευμάρειας. Τα πλεονάσματα δεν είναι δυνατόν να διοχετεύονται στην αύξηση των μισθών προς τους φτωχούς, αλλά ούτε να οδηγούνται στην εξαθλίωση οι πένητες, στην περίπτωση ελλείψεως εσόδων. Η παροχή χρημάτων χωρίς φειδώ προς τους πολίτες αποτελεί τακτική, την οποία επιλέγουν οι δημαγωγοί, γεγονός που καταδεικνύει τον λαϊκισμό των πολιτικών. Είναι επιτακτικό τα έσοδα να δίδονται υπό την προϋπόθεση της επενδύσεως είτε σε γη είτε στην δημιουργία εμπορικής ή γεωργικής επιχειρήσεως⁴. Επιπροσθέτως, ο φιλόσοφος αντιτίθεται στην χορήγηση των προνοιακών επιδομάτων, διότι πιστεύει ότι δεν επιλύουν τα οικονομικά προβλήματα, απλώς, τα μεταθέτουν ως προς την χρονική εκδήλωσή τους και προτείνει την εισαγωγή όλων των πολιτών στην παραγωγική διαδικασία (Λιανός, 2012, σ. 125). Ο Σταγίριτης δεν ενδιαφέρεται για την πρόσκαιρη αντιμετώπιση των οικονομικών δυσκολιών, αλλά δομεί με τέτοιον τρόπο την οικονομία, ώστε να εξασφαλίζει την καλή λειτουργία και την σταθερότητά της, για να καταστεί πιο αποτελεσματική η αντιμετώπιση της πενίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αποφεύγεται η ύπαρξη εξαθλιωμένων ανθρώπων εντός της πόλεως, γεγονός που υποβαθμίζει την δημοκρατία βλέποντας παντοιοτρόπως όλους τους πολίτες, δεδομένου ότι η εξαθλίωση

³ Πλάτωνος, *Νόμοι*, 941 b - 942 a: «... σχεδόν ως ανίατον ὄντα θανάτῳ ζημιούν», 854 d-e.

⁴ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ζ 3, 1320 b 7- 12. Πβ. Λιανός, 2012, σ. 124.

οδηγεί στην εκδήλωση αντικοινωνικών συμπεριφορών και ταξικών συγκρούσεων. Οι πένητες, κατά τον Αριστοτέλη, δεν αισθάνονται αγανάκτηση ή φθόνο εξαιτίας μίας κατορθωτής αρετής, όπως η ανδρεία ή το αίσθημα δικαίου, αλλά κυρίως εξαιτίας κάποιων χαρακτηριστικών, των οποίων η απόκτηση είναι εκ των πραγμάτων ακατόρθωτη, όπως ο πλούτος και η ισχύς⁵. Οι φτωχοί φθονούν τους εύπορους, όχι μόνο εξαιτίας του πλούτου τους, αλλά προπάντων λόγω της βίας και της υπεροψίας που εκδηλώνουν. Τα χαρακτηριστικά ενός πλούσιου είναι η ύβρις, η υπεροψία και ο κομπασμός (Αριστοτέλους, *Ρητορική*, 1390 b – 1391 a 19).

Οι πολίτες, οι οποίοι υπερέχουν καθ’ οιονδήποτε τρόπο από τους υπολοίπους θεωρούν ότι δικαιούνται μία εν γένει προνομιακή θέση, ενώ η εξίσωσή τους προς τους μέσους πολίτες είναι άδικη (Αριστοτέλους, *Ρητορική*, 1378 b 26-1379 a 9). Επομένως, η ανισότητα πρέπει να αντιμετωπίζεται άμεσα, ειδάλλως θα είναι μονίμως πηγή έντονης δυσαρέσκειας. Η πόλη οφείλει να αναπτύξει έναν αποτελεσματικό νομικό μηχανισμό προωθήσεως της οικονομικής ισότητας και έναν κοινωνικό μηχανισμό προωθήσεως της οικονομικής κινητικότητας. Στην περίπτωση που αυτό δεν συμβαίνει, τότε αναλαμβάνει η ιδεολογία να προσφέρει το αναγκαίο υλικό, ώστε να συμβιβάσει τις αντιμαχόμενες πλευρές και να καταστεί δυνατή η συνύπαρξή τους⁶. Εν προκειμένω, η συμβολή της ρητορικής είναι καθοριστική στην γεφύρωση του κοινωνικού χάσματος μεταξύ του λαού και της ελίτ. Αυτό επιτυγχάνεται με την συνεισφορά μίας σειράς ιδεολογικών συμβιβασμών, στους οποίους ανατρέχει η δικανική ρητορική (Ober, 2003, σσ. 462-463). Εκτός των άλλων, η συμμετοχή του λαού στα κοινά διασφαλίζεται με την ύπαρξη της πολιτικής βουλήσεως. Το ερώτημα, το οποίο τίθεται αφορά κατά πόσο το πολιτικό σύστημα έχει τις πολιτικές και τις ηθικές αντοχές να ρυθμίζει τις κοινωνικές αντιθέσεις και την υλική βάση της πόλεως. Η αλλαγή στο πολιτικό πεδίο εκδηλώνεται λόγω των μεταβολών στην οικονομία, που συνίστανται στην εμφάνιση νέων κοινωνικών ομάδων, που είτε επιδιώκουν την ενεργό συμμετοχή στην πολιτική πραγματικότητα ή την εκπροσώπησή τους είτε αποσκοπούν στην καταπίεση των υφισταμένων κοινωνικών τάξεων. Εν προκειμένω, το υπάρχον πολιτικό σύστημα υποχρεούται να συμπεριλάβει τις νέες αυτές τάξεις, πράγμα που σημαίνει ότι είναι αναγκαία η διεύρυνσή του, γεγονός που αξιώνει υψηλό ηθικό και πνευματικό φρόνημα, πολιτική διορατικότητα και οξύνιοια νου από τους κυβερνώντες. Συνήθως, η άρχουσα τάξη, λόγω της πολύχρονης παραμονής στην εξουσία αδυνατεί να παραχωρήσει κάποια δικαιώματα στους υπολοίπους πολίτες, θεωρώντας ότι τα αξιώματα και ο πλούτος είναι προνόμιο δικό τους. Επιπλέον, οι εύποροι λόγω του ελέγχου των κατασταλτικών δυνάμεων του κράτους, διαθέτουν την αναγκαία δύναμη, η οποία θα τους συνδράμει στην περίπτωση, που υπάρξει κάποιος ξεσηκωμός ή αντίδραση.

Η αύξηση των κρατικών εσόδων επιβάλλεται να διοχετεύεται για την διασφάλιση της κοινωνικής σταθερότητας, που συνίσταται στην μείωση της φορολογίας των εύπορων και

⁵ Αριστοτέλους, *Ρητορική*, 1387 a 6-15. Οι αναφορές του Αριστοτέλους σχετικά με τις σχέσεις των πλουσίων και των φτωχών στην πόλη είναι στοιχεία που εν πολλοίς συναντώνται στην αρχαία Αθήνα.

⁶ Για περαιτέρω ανάλυση πβ. Ober, 2003.

την υποστήριξη της πολιτικής δραστηριότητας των φτωχών πολιτών και κατ' επέκτασιν στην εκτόνωση της κοινωνικής εντάσεως. Εκ των ανωτέρω, διαπιστώνουμε ότι το ζήτημα της πολιτικής σταθερότητας ενέχει δυο προβλήματα. Το πρώτο αφορά την ανεύρεση τρόπου βάσει του οποίου οι πολίτες θα αποκτούσαν την δυνατότητα αντιμετώπισης των υπαρκτών ανισοτήτων ιδίως μεταξύ των πλουσίων και των φτωχών. Το δεύτερο έγκειται στην θέσπιση του πολιτεύματος. Η εξουσία δεν είναι απλή ιδέα, αλλά περιλαμβάνει στοιχεία, όπως η νομιμότητα, η ιδεολογία, η επικοινωνία, η ετερογένεια, οι διαπροσωπικές και διομαδικές σχέσεις και η αμοιβαιότητα.

Ο Αριστοτέλης επιτρέπει την κατοχή περιουσίας από τους πολίτες, αλλά καθορίζει το μέγεθος αυτής, ούτως ώστε να μην αποβαίνει εις βάρος της ηθικής υποστάσεως των πολιτών. Οι πολίτες απαιτείται να κατέχουν τόσα περιουσιακά στοιχεία, όσα απαιτούνται, για να ζήσουν δίχως στερήσεις έναν σώφρονα βίο, αλλά δίχως πολυτέλεια, διότι οδηγεί στον τρυφηλό βίο και την ασυδοσία. Η εγκράτεια δεν είναι ταυτόσημη με την στέρηση, διότι σε αυτήν την περίπτωση προκύπτουν προβλήματα, όπως οι δυναμικές διεκδικήσεις για την βελτίωση των καθημερινών όρων της ζωής και την επιδίωξη μίας πιο ευχάριστης καθημερινότητας (Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Β 6, 1265 a 28-38). Εντός αυτού του πλαισίου έγκεινται τα κάτωθι μέτρα: καταρχάς, οι άρχοντες υποχρεούνται να διατηρούν σταθερή την ευμάρεια του λαού για μεγάλο χρονικό διάστημα και να μην προκαλούν με τα οικονομικά μέτρα, τα οποία λαμβάνουν. Αναγκαίος όρος για την οικονομική ανάπτυξη θεωρείται η πολιτική σταθερότητα και η ύπαρξη ενός σταθερού πλαισίου τόσο νομικού όσο και φορολογικού, καθώς και ο ισοσκελισμένος προϋπολογισμός, στον οποίο οι δαπάνες δεν θα υπερβαίνουν τα έσοδα του κράτους (Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ζ 3, 1320 a 33-40). Επιπροσθέτως, δεν συνίσταται η επιβολή δυσβάστακτων οικονομικών μέτρων στους πολίτες, διότι η ανέχεια υποβαθμίζει την πολιτική ελευθερία και την αξιοπρέπειά τους. Η διατύπωση των συγκεκριμένων προτάσεων εδράζεται στην αρχή της υποταγής των δραστηριοτήτων της οικονομίας στην πολιτική. Η λειτουργία της οικονομίας υπακούει στις αρχές του πολιτεύματος και των νόμων που το διέπουν δίχως η πολιτική να την διευκολύνει ή να παρεμβαίνει (Gilpin, 2000, σσ. 13-14. Ανδρεάδου, 1992, σ. xxxii).

Στην ευημερία της χώρας μεγάλη ευθύνη φέρει ο καθένας πολίτης, ο οποίος οφείλει να είναι προσεκτικός στις επιλογές των προσώπων, που αναθέτει τα πολιτικά αξιώματα. Η εξουσία εξαχρειώνει τους κατόχους της ανεξαρτήτως του πολιτεύματος, στο οποίο ανήκουν και των αξιών που πρεσβεύουν, πράγμα που σημαίνει ότι η πόλη πρέπει να διαθέτει τις αντιστάσεις και τα αναχώματα, ώστε να μην γίνεται έρμαιο των ματαιόδοξων πολιτικών. Οι πολίτες επιβάλλεται να επαγρυπνούν και να λαμβάνουν προληπτικά μέτρα, ούτως ώστε οι κυβερνώντες να μην διαφθείρονται, διότι δεν διαθέτουν όλοι την απαραίτητη ηθική υπόσταση, ούτως ώστε να διαχειριστούν την υπερβολική εξουσία. Ως προληπτικά μέτρα, κατά τον Σταγίριτη, θεωρούνται η περιορισμένη διάρκεια των αξιωμάτων ή η περιορισμένη δικαιοδοσία με μεγάλη διάρκεια (Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ε 6, 1308 b 20-14).

Εν κατακλείδι, οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι δίδαξαν την ευθύνη του πολίτου, όχι μόνο για την ηθική του ανάπτυξη, αλλά και για την πορεία της πόλεως, η οποία ήταν συνδεδεμένη με το ήθος των πολιτών. Ο πολιτικός στοχασμός προϋποθέτει ανθρώπους, οι οποίοι σκέπτονται ελεύθερα, αδέσμευτοι από εξωτερικές ή εσωτερικές επιβολές, οι οποίες ενδέχεται να καθιερώνονται έχοντας την μορφή είτε του αυταρχικού πολιτεύματος είτε των δοξασίων, όπως είναι η προσήλωση στο πρόσωπο του ηγέτου -πολιτικού και θρησκευτικού- ή τέλος η προπαγάνδα, η οποία ασκείται στα πρόσωπα για την εξυπηρέτηση των πολιτικών και των οικονομικών συμφερόντων. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης θέτουν την οικονομία υπό το κράτος της πολιτικής, διότι αποβλέπουν στην δημιουργία ανθρώπων, που στοχάζονται ελεύθερα και δεν ενεργούν ως ετεροκαθοριζόμενα όντα. Η γέννηση της πολιτικής στην Ελλάδα εξυπηρέτησε την ανάγκη του κριτηρίου της αλήθειας, δηλαδή τι είναι σωστό και τι λάθος. Στην εποχή μας υπάρχει η αποθέωση της ατομικής αυτάρκειας και η σχετικοποίηση των αξιών, δηλαδή ομιλούμε για την απολυτοποίηση του εγώ και την απουσία της έννοιας του κοινοτικού βίου, δηλαδή του συνυπάρχειν⁷.

Βιβλιογραφία

- Ανδρεάδου, Α. (1992). *Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας*. Εκδόσεις Παπαδήμας, Αθήνα.
- Berlin, I. (2004). *Το Στρεβλό Υλικό της Ανθρωπότητας*. Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.
- Γεμτός, Π. (2013). *Αρχαιοελληνική Κοινωνική Σκέψη*. Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα.
- Gilpin, R. (2000). *Η Πολιτική Οικονομία των Διεθνών Σχέσεων*. Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα.
- Λιανός, Θ. (2012). *Η Πολιτική Οικονομία του Αριστοτέλη*. Εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα.
- Ober, J. (2003). *Μάζες και Ελίτ στην Δημοκρατική Αθήνα*. Εκδόσεις Πολύτροπον, Αθήνα.
- Rapp, Ch. (2012). *Εισαγωγή στον Αριστοτέλη*. Εκδόσεις Οκτώ, Αθήνα.
- Ross, W.D. (1991). *Αριστοτέλης*. Εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα.
- Vidal- Naquet, P. (1999). *Πέρα από την Αρχαία Ελληνική Δημοκρατία*. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Vegetti, M. (2003). *Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας*. Εκδόσεις Τραυλός, Αθήνα.

⁷ Διάλεξη του καθηγητού της Φιλοσοφίας κ. Χ. Γιανναρά στην Φιλοσοφική Σχολή της Καλαμάτας, την 16/3/2016.